

Frits de Lange
**In andermans handen. Over
flow en grenzen in de zorg**

Uitgeverij Meinema,
Zoetermeer 2011, ISBN
9789021143194, 128 pag.,
€13,50

In het woord vooraf van *In andermans handen* schrijft Frits de Lange: 'Samenleven is gebaseerd op het vertrouwen dat anderen mij niet laten vallen. Gebeurt dat wel, dan – en dan pas – ben ik verloren. We worden losers als we niet op elkaar kunnen rekenen' (8). Hij wil in dit boek met een optimistische grondtoon over de zorgsector schrijven.

Was in vroeger tijden zorg een heilige missie van de zorgverlener waarbij deze eenzijdig bepaalde wat de ander nodig had, met de tijd is dit verschoven. Werk in de zorg is nu een gewone baan, en de zorgontvanger is niet alleen maar de passieve ontvanger van de zorg maar bepaalt mee hoe de zorg vormgegeven wordt. Goede zorg richt zich op het herstel van autonomie van de zorgontvanger. Daarbij is autonomie het vermogen van iemand om de eigen uniciteit vorm te geven, ondanks beperkingen en kwetsbaarheid. De Lange reflecteert op de zorgrelatie tussen zorgontvanger en zorgverlener waarbinnen het bovengenoemde ideaal wordt nagestreefd. Van de eerste is nodig dat hij/zij ook zelf autonomie verlangt, van de tweede wordt professionaliteit gevraagd: hij of zij weet het ambachtelijke van het vak, het existentiële van de persoon-

lijke betrekking en ten derde het inzicht in een zorgorganisatie in zich te verenigen. En met deze professionaliteit moeten zorgverleners 'een rol spelen die geen rol is, door in die relatie zuiver "zichzelf" te zijn en de ander zo te erkennen en bevestigen in zijn bestaan, dat deze weer subject van zijn eigen leven wil worden'.(28).

De complexe zorgbetrekking die een ongelijkwaardige en een gelijkwaardige verhouding is, wordt in dit boekje verder geanalyseerd. Leidraad daarbij is het denken over de zorgrelatie door de Deense theoloog en filosoof Knud Løgstrup (1905-1981). Uitgangspunt van diens ethiek is het simpele fenomeen dat ons lot min of meer in andermans handen ligt. De ene mens heeft steeds iets van het leven van de andere mens in zijn hand. Vertrouwen in anderen vormt het morele gebinte van ons bestaan.

Het is primair, ook al wordt het beschaamd. Løgstrup gaat zelfs zover dat hij claimt dat vertrouwen en liefhebben natuurlijke realiteiten zijn, de normaalste zaak van de wereld. Hij noemt het 'soevereine bestaansexpressie'. Het zijn bewegingen die voorafgaan aan ons denken en onze wil en die daarbij over onze zelfzucht en ongehoorzaamheid heen walsen. Het zijn eerder gebeurtenissen die ons overkomen dan handelingen die we doen – vandaar het woord 'soverein'. Vertaald naar de zorg: wie zorgt, geeft zich over aan een *flow of goodness*. Dat is de harde kern van de zorgbetrekking, niet romantisch bedoeld. Onderzoek onder

verpleegkundigen bevestigt dit beeld: normaal gesproken gaat alles voor hun gevoel 'vanzelf'.

Of met deze zorg vanuit *flow* ook wordt bereikt dat eerdergenoemde autonomie van de zorgontvanger zoveel mogelijk hersteld wordt, is de logische vraag die volgt. Als Frits de Lange hiervoor te rade gaat bij Løgstrup, vindt hij een open einde. Een breed en vaag antwoord is, dat die ander de tijd wordt gegund, om 'hem zijn wereld zo breed en ruim mogelijk te laten maken'. De Lange onderschrijft deze open formulering omdat we niet weten wat uiteindelijk goed is voor een ander, noch wat goed is voor onszelf. Hij volgt Løgstrup na die zegt: 'Niets geeft iemand het recht om zich van iemands individualiteit of wil meester te willen maken' (93) – hetgeen ons niet ontslaat van onze verantwoordelijkheid voor de ander. Tenslotte geeft De Lange ook aandacht aan de grenzen in de zorg. *Flow* hoeft niet te leiden tot grenzeloosheid. De beste hulpmiddelen bij het kanalisieren zijn: conventies. Zij brengen vorm aan en scheppen afstand. Een soort zelfbescherming, maar als het goed is zonder verlies van de innerlijke drijfveer.

In dit boek(je) wordt in weerbarstige taal over het geraamte van de zorgrelatie geschreven. De taal is hier en daar zo ontoegankelijk en moeizaam dat het een doorsnee lezer gaat ontmoedigen, en zeker een lezer die in de zorg werkzaam is en niet veel tijd heeft. Het is daarom vooral bedoeld voor de liefhebber die een sterk filosofische inslag

heeft en wil stilstaan bij de relationele kern van het zorgproces.

Andrea de Jong
geestelijk verzorger, Groene Hart
Ziekenhuis, Gouda

Andries Baart, Jolanda van Dijke, Marjanneke Ouwerkerk en Elly Beurskens,
Buigzame zorg in een onbuigzame wereld. Presentie als transitiekracht.

Uitgeverij Boom/Lemma,
Den Haag 2011, ISBN
9789059317512, 345 pag.,
€29,50

Het is voor de meeste geestelijk verzorgers wel een bekend gegeven dat 'interventie' en economie de dominante talen binnen een zorgorganisatie zijn. In mijn ervaring in ieder geval is het soms hard werken om daarin tegen de stroom in te roeien. Als je werkelijk de cliënt centraal wilt stellen is het nodig dat je de wereld en werkelijkheid van de cliënt op verschillende manieren durft te bekijken. En dat er aandacht is, niet alleen voor diens levensverhaal maar ook voor de context waarin deze zich bevindt. In de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking waarin ik mij begeef, valt mij meer en meer op hoe dominant het psychologische en gedragsmatige discours is.

Dit boek van Baart, Van Dijke, Ouwerkerk en Beurskens laat zien hoe er ook een andere ma-

nier van kijken mogelijk is. Presentie blijft staan bij de moeilijke mensen en vragen en durft deze ook zichtbaar te maken, zonder deze meteen te willen oplossen. Vanuit presentie kan het verhaal achter de verhalen onderzocht worden en de vraag achter de vragen. En dat is juist zo moeilijk, want het vraagt als professional dat je uithoudingsvermogen hebt als iemand zware problemen op tafel legt, dat je bij iemand durft te blijven met je aandacht en niet meteen in de repareerreflex schiet. Het lijkt een contradictie in terminis, maar juist het niet willen oplossen maakt oplossingen mogelijk. In presentie blijf je bij iemand, gaat mee in diens dagelijks leven en leert iemand voorzichtig kennen. Samen bouw je een vertrouwensband op waarin je een ander durft te zien en te erkennen. Dan kun je er ook pas echt achter komen wat er bij iemand speelt, welke zorg en begeleiding iemand nodig heeft. Zoals in het boek wordt gesteld: 'mismatch' kan erdoor worden voorkomen. Een mooie term, 'mismatch', omdat iedereen denk ik wel weet wat daarmee bedoeld wordt.

Soms zie je gewoon in een begeleidingsrelatie hoe de communicatie telkens maar op onbegrijpelijke wijze spaak loopt, noem het maar 'mismatch'. Het gaat, zoals een manager laatst tegen mij zei, om de relatie. Kunnen we de stap maken van cliënt-centraal naar relatie-centraal? En op deze wijze recht doen zowel aan de cliënt als aan de intuïtieve houding, kennis, competenties maar bovenal passie van zorgmedewerkers?

Buigzame zorg in een onbuigzame wereld is, zoals de achterflap vermeldt, de neerslag van het transitieproject 'Presentie: radicale aansluiting van 0-100'. In dit project zijn transitieprojecten in verschillende zorgorganisaties (jeugdgezondheidszorg, kleinschalige woonvorm, opvang en outreach en ambulante GGz) opgezet en onderzoeksmatig gevolgd. Het beschrijft vrij nauwkeurig de leerprocessen van zorgenden waarbij binnen de organisatie een omslag mogelijk wordt naar meer presentiegericht werken, onder andere door middel van scholing, het bijhouden van logboeken en de oprichting van zogenaamde 'communities of practitioners'.

Het gaat dan niet om een besluit en opgelegde scholing van hogerhand, maar het gaat erom zorgmedewerkers zelf aan het denken te zetten en te laten omschrijven hoe zij zelf hun zorgrelatie en de begeleiding zouden willen invullen. Het gaat om leren van elkaar als professionals en zichtbaar maken wat onzichtbaar is aan bijvoorbeeld eigen praktische wijsheid (*tacit knowledge*) van de medewerkers.

Voor alle geestelijk verzorgers maar vooral voor wie ook voor zichzelf een rol als docent of adviseur ziet en affiniteit heeft met de zorgethiek, is het boek een echte aanrader. Ik heb het zelf in ieder geval met veel plezier, herkenning en ook dankbaarheid gelezen. Je zou kunnen stellen dat geestelijk verzorgers ambassadeurs zijn van de zachte krachten of de moeilijke vragen. Dit boek kan ons helpen woorden te geven

aan die andere kant van de organisatie. En de strategische stappen te zetten die nodig zijn om die zachte waarden voor het voetlicht te brengen.

drs Marjan Rijnbout
geestelijk verzorger bij Dichterbij en
in de eerstelijns zorg

Frederique Defesche
**Voltooid leven in
Nederland. Wat ouderen
ervaren, willen en doen
als zij het leven voltooid
vinden.**

Van Gorcum, Assen
2011, ISBN folioboek
9789023249115, ISBN
e-boek 9789023249122,
216 pag., € 27,50

‘Een interessant boek over een onderwerp dat in opkomst is.’ Dat was mijn eerste gedachte na het lezen van de kwalitatieve studie die Defesche, directeur van een Amsterdams onderzoeksbureau, maakte als vervolg op een ongepubliceerde opiniepeiling door Maurice de Hond in opdracht van de NVVE ter gelegenheid van de ‘week van het voltooide leven’ in 2010. Defesche interviewde ruim zeventig ouderen over ouderdom, leven, dood en de houding ten opzichte van een zelf gewenst levenseinde.

Vervolgens schilderde ze een mooi en wat mij betreft ook herkenbaar beeld van ouderen die niet meer veel verwachten van het leven en voor wie de dood niet noodzakelijk een vijand is. Het boek richt zich dan ook vooral op die ouderen die

het leven als steeds zwaarder en negatiever ervaren en die een aanhoudende doodswens ontwikkelen.

Defesche schat dat slechts een klein deel van de ouderen in Nederland in deze positie terecht komt. Bovendien slaat slechts weer een klein deel van die ouderen de weg in van een zelfverkozen levenseinde door middel van euthanasie, bewust stoppen met eten en drinken of het innemen van dodelijke medicijnen.

Toch zijn de kleine aantallen waarom het in de praktijk gaat wat mij betreft geen reden om het boek niet te lezen. Ten eerste is de discussie rondom ‘voltooid leven’ een van de onderwerpen in het publieke debat waarin seculiere en confessionele stemmen op een dikwijls niet zo constructieve manier op elkaar botsen. Dit boek laat, mogelijk als eerste, betrokkenen zelf aan het woord en biedt zo de kans principes en opinies te toetsen aan feiten. Ten tweede vermoed ik dat juist geestelijk verzorgers in zorginstellingen grote kans lopen om in gesprek te raken met ouderen met doodsgedachten en ouderen die nadenken over een zelfgekozen levenseinde.

De ouderen in een zorginstelling zijn beroofd van hun vertrouwde omgeving en dikwijls ook van hun levenspartner en dat blijken volgens het onderzoek van Defesche twee belangrijke redenen te zijn waarom mensen blijvend hun kracht om verder te leven verliezen. Welke geestelijk verzorger hoort

niet dikwijls ‘geef mij maar een spuitje’, ‘van mij hoeft het allemaal niet meer’, ‘wanneer mag ik dood?’ en ‘het is op?’

Defesche ontwikkelt in haar studie een tentatief model (‘stadia in voltooid leven’) waarmee de geestelijk verzorger kan proberen zijn ervaringen met voltooid leven te ordenen of te doordenken. Ten derde laat de peiling van De Hond duidelijk zien dat de meerderheid van de Nederlanders inmiddels seculier is en een zelfgekozen levenseinde ziet als een goede manier voor waardig sterven. Dit lijkt me met name voor confessionele collega’s (en bij mijn weten vormen die vooralsnog een meerderheid in onze beroepsgroep) een *wake up call* om de seculiere posities over leven en dood echt serieus te nemen.

Terug naar Defesches studie. Het boek is gestructureerd volgens de weg die ouderen afleggen naar een zelfgekozen levenseinde. Om te beginnen constateert zij dat moderne mensen, in tegenstelling tot mensen vroeger, relatief onervaren zijn met de dood. De dood is naar de marge van het bestaan verdongen, onder meer door de sterk verbeterde medische zorg en door culturele ontwikkelingen (het ontwikkelen van de privésfeer waardoor dood minder openlijk en gezamenlijk wordt beleefd). In veel gevallen is de dood een taboe dat het voor ouderen en hun familieleden en hulpverleners moeilijk maakt over leven, dood en levenseinde te spreken. Defesche realiseert zich daarom dat het lang kan duren voordat ouderen

over hun doodswens met anderen durven te praten. Dat geldt evenzeer voor familieleden en artsen. Zij bevinden zich in het spanningsveld van meedenken over de wensen van vader of moeder en verzet tegen de dood van iemand die veel voor je heeft betekend en van wie je geen afscheid wilt nemen. Dokters twifelen dikwijls of de voltooid-levenproblematiek wel een grond is voor euthanasie of hulp bij zelfdoding. Artsen interpreteren lijden vooral in medische en fysieke zin en begeven zich over het algemeen niet graag op het gladde ijs van het lijden aan het bestaan in het algemeen. Een doel van het boek is zeker om deze spanningen rond het onderwerp voltooid leven te doorbreken en een en ander bespreekbaar te maken.

Ouderen die langer nadenken over een zelfgekozen levens-einde komen gaandeweg tot de conclusie dat die route ook moreel aanvaardbaar voor hen is. Dit is volgens Defesche een belangrijke stap in het proces, omdat zonder morele aanvaardbaarheid voor de persoon zelf niemand de laatste stap in het proces van een vrijwillig levens-einde durft te zetten. Defesche constateert dat in dit proces de morele wereld van de oudere steeds kleiner wordt en dat wat de omgeving, de kerk of de samenleving van zelfdoding vindt steeds minder belangrijk wordt. Steeds meer komt de vraag 'wie helpt mij?' op de voorgrond en raken wetten en zedenleren op de achtergrond.

Defesche haalt in dit verband *leading primatologist* Frans de

Waal aan die in zijn boek *Our Inner Ape* (2006) stelt dat het er in het dierenrijk bij apen ook zo aan toe gaat. Emoties zijn leidend en helpen is goed en in de steek laten fout. Wat te denken valt van deze koppeling tussen de dierenethiek van De Waal en het vraagstuk van voltooid leven, laat ik even in het midden, maar voor mij ligt hier een aanwijzing dat het debat tussen seculieren en confessionelen in Nederland inzake voltooid leven wellicht eerder een politiek vraagstuk is dan een levensbeschouwelijk. Hoe wegen we de belangen van het individu en die van de samenleving tegen elkaar af? Gelden er aan het bed van een kwetsbare oudere andere regels over leven en dood dan op straat? En hoe zou je dat kunnen bepalen? Je kunt de zaak zowel van bovenaf (samenleving, wetten, principes) als van onderop (eigen ervaring en emoties) bekijken. Defesche voegt met haar empirische studie een waardevol element toe aan de Nederlandse discussie over voltooid leven.

Archie de Ceuninck van Capelle
geestelijk verzorger, De Wever, Tilburg

Jannetje Koelewijn
**De hemel bestaat niet.
Over het leven van mijn
ouders.**

Uitgeverij Atlas, Antwerpen/
Amsterdam 2011,
ISBN 9789045019673,
272 pag., €19,95

'Even stilgestaan, nu gaan we
weer verder op weg – tot on-

ze voeten staan in de poorten van Jeruzalem.' Deze woorden schreef mijn vader ooit, toen ik hem mijn 'levensbeschrijving' had laten lezen. Ik had die aan het einde van mijn studie theologie moeten inleveren voor een training pastoraat. Éven stilstaan – want de generatie van de ouders uit de jaren tien en twintig van de vorige eeuw stond niet lang stil bij zichzelf. Ze wisten niet goed hoe dat moest, hadden dat niet geleerd en vonden zo iets ook helemaal niet nodig. Er moest aangepakt worden, schoongemaakt, gehoorzaamd, geleerd, gewerkt en sober geleefd.

Dit beeld rijst ook op uit het boek dat Jannetje Koelewijn, redacteur bij *NRC Handelsblad*, over het leven van haar ouders schreef. 'Mijn opa geeft mijn vader nooit complimenten' (48). 'Mijn oma leerde me dat ik nooit op de drempel mocht gaan staan, maar er altijd overheen moest stappen, anders sleet de lak' (48). Geen wonder dat de opvoeding die de ouders ooit zelf kregen, weer op allerlei manieren doorwerkt in het huwelijk en het gezin waarin de schrijfster opgroeit. Veel empathie was er niet, een open gesprek tussen de generaties kwam nauwelijks voor. Echtgenoten wisten lang niet wat er in de ander omging, laat staan dat zij zich als ouders werkelijk verdiepten in de behoeften van hun kinderen. Werd haar vader Wim zo nu en dan als kind in de kast opgesloten, hij sloeg later ook weer zijn eigen zonen, want (55): 'Kastijd uw zoon, wanneer er nog hoop is' (Spreuken). Deze tekst had Wims vader voorin het

bijbeltje geschreven dat hij aan zijn zoon gaf ter gelegenheid van zijn huwelijk.

Uiteindelijk brokkelt dit 'systeem' af. Betrokken en op afstand, als een journaliste, beschrijft Koelewijn dat proces: hoe de grote sociale en economische veranderingen van de twintigste eeuw worden weerspiegeld in het leven van haar ouders. Zij werden allebei geboren in 1929. Haar vader Wim in Amsterdam, maar zijn wortels liggen in de gereformeerde wereld van Bunschoten-Spakenburg. Zijn voorvaderen waren boeren en vissers. Zijn eigen vader kwam echter terecht bij de politie in Amsterdam. Haar moeder, Rinskje Brak, is van Friese komaf. Haar voorouders verdienden de kost door met garen en band langs de huizen te trekken, maar haar eigen moeder werd verpleegster tot ze ging trouwen – zo ging dat in die tijd. De vader van Rinskje ging in de leer bij een smid, werd later monteur en kwam ook in Amsterdam terecht. Daar leerden Wim en Renske (zoals ze later genoemd werd) elkaar op de lagere school kennen. Zij ontworstelen zich aan hun voorouderlijk milieu door zichzelf te scholen en zich langzaam maar zeker omhoog te werken. Er kunnen steeds grotere huizen betrokken worden. De lonen gaan omhoog. De eerste auto komt voor de deur te staan. Renske haalt ook haar rijbewijs en gaat buitenshuis aan het werk. Uiteindelijk wordt Wim nog meester in de rechten. Hun kinderen volgen

allemaal een universitaire studie. Het ziet er allemaal goed uit. Aan de binnenkant eist de tijdgeest echter zijn tol. Renske wordt aangeraakt door emancipatie en feminisme en gaat er uiteindelijk vandoor, weg onder het juk van Wim, die het allemaal maar niet begrijpt. Het geloof verdamt: op zondag mag er worden gefietst en later gaan ze autoritjes maken. Er komt een moment dat Renske ineens niet meer naar de kerk gaat. Ook Wim, die altijd zijn eigen ideeën heeft gehad, heeft zijn twijfels gekregen. Hij zou willen geloven in de aanwezigheid van God in de ziel van de mens. 'Ik wil het wel geloven, omdat ik er niet buiten kan. Ik hang er met al mijn vezels aan vast' (103). Maar het lukt hem niet, al is zijn verlangen naar een authentieke geloofsbeleving nog zo sterk.

Mijn ouders zijn er al jaren niet meer, maar door dit ontroerende boek kwamen zij weer tot leven. Dat is op zich al een bijzondere ervaring. Gebruiken, gespreksflarden, rituelen, herinneringen, beelden, manieren van omgang, de oude dag: veel kwam weer terug in mijn bewustzijn. Misschien zit ook daarin de 'verdiens' van dit boek voor ons als geestelijk verzorgers: dat het zo treffend het leven beschrijft van de oudere mensen die onze zorginstellingen en ziekenhuizen voor een groot deel bevolken. Dat het inzicht geeft in de typische kenmerken van deze generatie: de ongemakkelijkheid in de lichamelijke omgang, de moeite met

seksualiteit en intimiteit, de autoritaire omgangsvormen, het gebrek aan empathie, de sobere levensstijl, het onvermogen om werkelijk naar de eigen kinderen te luisteren, de angst voor verwennen. Vaak werken deze kenmerken ook door in hoemensen in het heden met aftakeling, lijden en ziekte omgaan. Dit genre boeken – de literaire non-fictie over het familieleven – geeft ook inzicht in wie wij zelf zijn geworden als kinderen van deze ouders. Die reflectie hebben we ook nodig om ons werk zo goed mogelijk te kunnen doen.

'Even stilgestaan, nu gaan we weer verder op weg – tot onze voeten staan in de poorten van Jeruzalem', schreef mijn vader. Ik begrijp hem beter dan toen. Nu kijk ik weer anders, milder, met meer begrip en liefde naar mijn ouders dan dertig jaar geleden. Onze beeldvorming staat nooit vast. Koelewijn heeft op meeslepende wijze haar ouders vastgelegd.

Maar het is een momentopname die ooit tot een gestold beeld wordt. Leven daarentegen is permanent bewegen en bewogen worden, tot onze voeten staan in de poorten van Jeruzalem. Ik ben met andere woorden benieuwd hoe zij over tien of twintig jaar het verhaal van haar ouders vertelt – en welke plek de hemel dan inneemt.

Ruud Mulder
geestelijk verzorger, Tergooiziekenhuizen, Blaricum/Hilversum